

مجموعه
«دو سده سخنوری»
زمینه و زمانه‌ی سخنوری
سعدی، خواجو و حافظ
(۱۰)

فرهنگ مردم شیراز

در دوره‌ی سعدی و حافظ

دکتر فرزانه معینی دکتر مدینه کرمی
دکتر انسیه هاشمی قلاقی دکتر ابراهیم اکبری

فرهنگ مردم شیراز
در دوره‌ی سعدی و حافظ

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

-
- سرشناسه: ————— معینی، فرزانه، ۱۳۶۲-
عنوان و نام پدیدآور: ————— فرهنگ مردم شیراز در دوره ی سعدی و حافظ
————— سرویراستار و ناظر علمی مجموعه: کاووس حسن‌لی؛ دستیار پژوهشی مجموعه: فرزانه معینی.
مشخصات نشر: ————— تهران: نشر خاموش، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ————— ۶۲۰ ص: ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
شابک: ————— دوره: 978-622-6942-05-8 : 978-622-6036-99-3
وضعیت فهرست نویسی: ————— فیپا
موضوع: ————— شیرازی -- واژه‌نامه‌ها
Shirazi accent -- Dictionaries ————— موضوع:
موضوع: ————— اصطلاح‌ها و تعبیرها -- ایران -- شیراز
Shiraz (Iran) -- Antiquities ————— موضوع:
موضوع: ————— فارسی -- واژه‌نامه‌ها
Persian language -- Dictionaries ————— موضوع:
موضوع: ————— فارسی -- شواهد شعری
Persian language -- "Citations in poetry" ————— موضوع:
شناسه افزوده: ————— معینی، فرزانه، ۱۳۶۲-
شناسه افزوده: ————— حسن‌لی، کاووس، ۱۳۴۱
رده‌بندی کنگره: ————— PIR۳۰۲۴
رده‌بندی دیویی: ————— ۸۶۹/۷۰۳
شماره کتابشناسی ملی: ————— ۵۸۱۳۰۸۷
-

فرهنگ مردم شیراز

در دوره‌ی سعدی و حافظ

فرزانه معینی، مدینه کرمی، انسیه هاشمی قلاتی
دانش‌آموختگان دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز

ابراهیم اکبری

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت

کتابخانه ملی ایران

نشر خاموش

کری کرمی

این مجموعه کتاب، نتیجه‌ی یکی از فعالیت‌های علمی «کری پژوهشی حافظ» است.

فرهنگ مردم شیراز در دوره‌ی سعدی و حافظ	نام کتاب:
فرزانه معینی - مدینه کرمی	نویسنده:
انسیه هاشمی قلاتی - ابراهیم اکبری	سرپرستار و ناظر علمی مجموعه:
دکتر کاووس حسن‌لی	دستیار پژوهشی مجموعه:
دکتر فرزانه معینی	ویرایش:
مؤسسه گنجینه (الهام خواست خدایی - فهیمه حیدری)	طرح جلد و صفحه‌آرایی:
مجید شمس‌الدین	چاپ و صحافی:
نقطه	چاپ / شمارگان:
اول ۱۳۹۸ / ۱۵۰۰ نسخه	شابک:
۹۷۸-۶۲۲-۶۹۴۲-۰۳-۴	شابک دوره:
۹۷۸-۶۲۲-۶۹۴۲-۰۵-۸	قیمت:
۱۳۵۰۰ تومان	

تمامی حقوق این اثر برای نشر خاموش محفوظ است.

ارتباط با نشر خاموش: ۰۹۱۲۰۱۷۸۱۹۴ | ۰۹۱۳۱۷۸۱۹۲۰

www.khamooshpub.ir | www.khamooshpub.com | @khamooshpubch

تهران، ولنجک، خیابان گلستان سوم، پلاک ۳، همکف

هرگونه کپی برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر،
منوط به اجازه کتبی ناشری باشد

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بن بست مبین، شماره ۴
تلفن: ۰۶۶۴۰۸۶۴۰ / ۰۶۶۴۶۰۰۹۹

مرکز پخش: پخش چشمه: بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸
تلفن: ۰۷۷۷۸۸۵۰۲ / ۰۷۷۱۴۴۸۰۸ / ۰۷۷۱۴۴۸۲۱

فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نیش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸
تلفن: ۰۶۶۴۶۱۰۰۷

فرهنگ مردم شیراز

فهرست

- ۹..... مقدمه‌ی سرویراستار و ناظر علمی مجموعه
۱۶..... مقدمه‌ی سرپرست گروه فرهنگ مردم شیراز

فصل نخست ۲۵

- ۲۵..... اسباب زندگی و لوازم آشپزی، خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها
۲۶..... بخش نخست
۲۶..... اسباب زندگی و لوازم آشپزی (ابراهیم اکبری، مدینه کرمی)
۵۳..... بخش دوم
۵۳..... خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها (مدینه کرمی)

فصل دوم ۱۶۱

- ۱۶۱..... پارچه و پوشاک
۱۶۱..... آرایش و پیرایش، زیورآلات و عطرها
۱۶۲..... بخش نخست

۱۶۲.....	پارچه و پوشاک (انسیه هاشمی)
۳۰۲.....	بخش دوم
۳۰۲.....	آرایش و پیرایش، زیورآلات، عطرها (انسیه هاشمی)

فصل سوم..... ۳۲۷

۳۲۷.....	اصطلاحات دیوانی و نظامی
۳۲۸.....	بخش نخست
۳۲۸.....	اصطلاحات دیوانی (ابراهیم اکبری)
۳۵۱.....	بخش دوم
۳۵۱.....	سلاح‌ها و اصطلاحات نظامی (ابراهیم اکبری)

فصل چهارم..... ۳۷۷

۳۷۷.....	پزشکی و موسیقی
۳۷۸.....	بخش نخست
۳۷۸.....	اصطلاحات و باورهای پزشکی، بیماری‌ها و داروها (فرزانه معینی)
۴۰۵.....	بخش دوم
۴۰۵.....	سازها و اصطلاحات موسیقی (مدینه کرمی)

فصل پنجم..... ۴۶۷

۴۶۷.....	آیین‌ها و باورهای عامه، شغل‌ها
۴۶۸.....	بخش نخست
۴۶۸.....	آیین‌ها و باورهای عامه (فرزانه معینی)
۵۵۰.....	بخش دوم
۵۵۰.....	شغل‌ها (دیوانی و غیردیوانی) (فرزانه معینی، ابراهیم اکبری)
۵۹۶.....	منابع
۶۰۲.....	نمایه (فرزانه معینی)

مقدمه‌ی سرویراستار و ناظر علمی مجموعه

در یکی از روزهای تابستان ۱۳۹۶ آقای مهدی حسینی (که او را پیش‌تر نمی‌شناختم) با من تماس گرفتند و درباره‌ی همکاری برای ساخت فیلمی در پیوند با سعدی، خواجو و حافظ گفت‌وگو کردند و برای مشورت درباره‌ی چند و چون آن کار، درخواست کردند تا دیداری داشته باشیم. قرار دیدار برای فردای آن روز گذاشته شد. آقای حسینی زمان مقرر به دفتر کار من در بخش فارسی دانشگاه شیراز آمدند و پس از معرفی بنیاد خیریه‌ی فرهنگی صدر هاشمی‌نژاد و فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی آن، درباره‌ی تصمیم آن بنیاد برای ساخت مجموعه‌ای تلویزیونی (سریال ۹۰ قسمتی و فیلم سینمایی) درباره‌ی سعدی و حافظ توضیح دادند و درخواست کردند مسئولیت علمی و پژوهشی این مجموعه را بپذیرم. توضیحات آقای حسینی و تأکید او بر ساخت اثری شاخص، فاخر و عظیم در سطح آثار بین‌المللی و آمادگی کامل بنیاد صدر برای تأمین هزینه‌های تولید و ساخت آن، برای کسی مانند من که دلبسته‌ی چنین اقدامات بزرگ فرهنگی هنری هستم، برانگیزاننده بود؛ اما به دلیل تردیدی که در تحقق این‌گونه رویاها داشتم و تا آن روز نیز نامی از آن بنیاد نشنیده بودم، نتوانستم سخنان

شوق‌انگیز او را جدی بگیرم. پی‌گیری‌های آغازین آقای حسینی، باعث شد نشست‌های دوجانبه‌ی ما در پاییز و زمستان ۱۳۹۶ ادامه یابد. در این نشست‌ها درباره‌ی ابعاد مختلف طرح و سازوکارهای اجرایی آن ساعت‌ها گفت‌وگو کردیم و من کم‌کم احساس کردم فرصتی مغتنم پیش آمده که می‌توان از آن برای پژوهشی شایسته بهره برد و آثاری را برای آیندگان پدید آورد. در همین مدت قرار شد در آن مجموعه‌ی نمایشی به خواجوی کرمانی نیز پرداخته شود؛ از همین رو پیشنهاد کردم به جای عنوان بلند «طرح سریال ۹۰ قسمتی سعدی، خواجه و حافظ» عنوان کوتاه‌تری چون: «طرح خورشیدهای سه‌گانه» جایگزین شود که شد.

در نشست‌های نخستین بر ضرورت پژوهشی مستقل، دقیق، علمی، گسترده و همه‌جانبه برای این‌گونه از آثار تأکید کردم و آقای حسینی در همه‌ی موارد با من اظهار هم‌نظری می‌کردند. با توجه به این که تهیه‌ی چنین مجموعه‌ی نمایشی، چنانچه به شایستگی صورت گیرد و به خوبی انجام پذیرد، اقدامی بسیار ارزشمند خواهد بود، بالاخره مسئولیت پژوهش این اثر را - به شرط اختیار کامل در مرحله‌ی پژوهش - در بهمن ماه ۱۳۹۶ پذیرفتم.

سپس با بسیاری از متخصصان و صاحب‌نظران گفت‌وگو کردم تا طرح کلی (نقشه‌ی راه) را تدوین کنم. می‌توانستم از پژوهش‌های پیشین خودم استفاده و متنی تازه را بازتولید کنم؛ برای نمونه می‌شد متن کتاب «دریچه‌ی صبح» (بازشناسی زندگی و سخن سعدی) و کتاب «چشمه‌ی خورشید» (بازشناسی زندگی و سخن حافظ) را که پیش از این نوشته بودم و منتشر شده است، و اتفاقاً ترجمه‌ی هر دو کتاب هم چاپ شده است، با گسترش برخی فصل‌ها و تغییراتی در فصل‌های دیگر آماده کرد و برای نگارش فیلم‌نامه تحویل داد؛ اما این کار را نکردم. به نظرم رسید شایسته‌تر آن است که کاری متفاوت صورت پذیرد تا دست‌آورد این پژوهش به سرنوشت پژوهش‌هایی که برای سریال‌ها و فیلم‌های دیگر انجام گرفته، دچار نشود که به‌گونه‌ی «یک‌بار مصرف»، تنها برای همان مقصود خاص، قابل بهره‌برداری است. از همین رو تصمیم گرفتم با بهره‌گیری از توان همکاران دیگر و با سفارش تألیف به آن‌ها زمینه‌ی تولید آثاری مستقل و تازه را فراهم آورم؛ تا این آثار هم متن‌هایی مناسب برای تدوین

فیلم‌نامه و ساخت این سریال باشند و هم مرجعی جامع برای هرگونه تحقیق و بهره‌برداری دیگر که به این موضوعات در آینده مربوط می‌شوند. در این صورت حتی اگر تهیه‌کنندگان و سازندگان فیلم به هر دلیل از تصمیم خود بازگردند و ساخت این سریال و فیلم به نتیجه نرسد، مجموعه‌ای از کتاب‌های ارزشمند تولید و به مردم فرهنگ‌ور کشور پیش‌کش می‌شد.

برای کمک به فیلم‌نامه‌نویس، کارگردان و سازندگان مجموعه‌ی نمایشی یادشده بی‌گمان باید اطلاعات مورد نیاز آن‌ها از جمله موارد زیر، براساس منابع معتبر (قدیم و جدید) گردآوری، بازخوانی و تدوین می‌شد:

■ بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی در سده‌های هفتم و هشتم (دوران زندگی سعدی، خواجه و حافظ) و بازنمایی تصویری نزدیک به واقعیت از جامعه در این دو قرن با شناسایی و معرفی طبقات مختلف جامعه و چگونگی ارتباط آن‌ها با یکدیگر؛ تا از این راه، چگونگی ارتباط شاعران سه‌گانه با طبقات و گروه‌های مختلف جامعه، به‌ویژه دستگاه‌ها و خاندان‌های حکومتی، روشن‌تر شود.

■ بازشناسی سیر زندگی هر کدام از این سه سخنور نامی با دوره‌بندی آن و معرفی شخصیت‌های ادبی، علمی، دینی، فلسفی، عرفانی و... که با این شاعران هم‌دوره بوده‌اند.

■ بررسی جغرافیای تاریخی شهرهای شیراز و کرمان در سده‌ی هفتم و هشتم (بازارها، محله‌ها، مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها، زیارتگاه‌ها و...) و عناصر گوناگون فرهنگ مردم شیراز و کرمان در سده‌ی هفتم و هشتم (شناسایی انواع آیین‌ها، باورها، پوشش‌ها، داروها، غذاها، ظروف، ابزار جنگی، لوازم و شیوه آرایش و...).

برپایه‌ی آنچه گفته شد بر آن شدم تا یک مجموعه کتاب را طراحی کنم و به یادگار بگذارم، حتی اگر سفارش‌دهندگان با چنین اقدامی موافق نباشند، پس از گفت‌وگوهای تخصصی با برخی از دوستان همدل، موضوعات اصلی

پژوهش تعیین گردید و سفارش تألیف داده شد که حاصل آن (به ترتیب الفبا)، آثار زیر است:

۱. تاریخ اجتماعی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم. (مؤلف: دکتر هادی پیروزان، دانش‌آموخته‌ی تاریخ دانشگاه شیراز).
۲. تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی کرمان در عصر خواجه. (مؤلف: دکتر جمشید روستا، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان).
۳. تدبیر و شمشیر؛ شیراز کانون مهم سیاسی و نظامی در سده‌های هفتم و هشتم هجری (مؤلف: دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، استاد گروه تاریخ دانشگاه شیراز).
۴. جغرافیای تاریخی شهر کرمان در دوران میانه: عصر خواجه. (مؤلف: دکتر جمشید روستا، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان).
۵. جغرافیای تاریخی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم. (مؤلف: دکتر مصطفی ندیم، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شیراز).
۶. زندگی حافظ شیرازی؛ برپایه‌ی اشعار نشانه‌دار تاریخی دیوان. (مؤلف: آقای منصور پایمرد، حافظ‌پژوه و مدرس کلاس‌های مرکز حافظ‌شناسی).
۷. زندگی خواجه‌ی کرمانی (مؤلفان: آقای دکتر محمدصادق بصیری، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه باهنر کرمان و خانم دکتر نازنین غفاری).
۸. زندگی سعدی شیرازی. (مؤلف: دکتر جواد بشری، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران).
۹. فرهنگ عامه در آثار خواجه‌ی کرمانی. (مؤلف: دکتر محمد رضا صرفی، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان).

۱۰. فرهنگ مردم شیراز در دوره‌ی سعدی و حافظ. (مؤلفان: دکتر فرزانه معینی، دکتر مدینه کرمی و دکتر انسیه هاشمی، دانش‌آموختگان زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز و دکتر ابراهیم اکبری، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت).

۱۱. کتیبه‌ی شکسته؛ شناخت‌نامه‌ی مختصر بزرگان نامدار شیراز و فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری. (مؤلف: دکتر مهدی فاموری، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی یاسوج).

جز موارد یادشده، «نمایه‌ی کتاب‌شناسی و مأخذپژوهی سده‌ی هفتم و هشتم» و «اعلام تاریخی و جغرافیایی کلیات سعدی» نیز از موضوعات پژوهشی بود که به دلایلی به مرحله‌ی نهایی نرسید. در مراحل طراحی موضوعات و نگارش آن، ارتباط من با سفارش‌دهندگان اولیه، بارها دچار نوسان و وقفه‌های طولانی می‌شد، شرح این هجران و این خون جگر / این زمان بگذار تا وقت دگر، از همین رو برنامه‌ها را در مرکز حافظ‌شناسی پی‌گیری کردیم و قراردادهای تألیف با مؤلفان محترم را در برگه‌های رسمی با سربرگ آن مرکز تنظیم کردیم تا تعهد آن‌ها را خودم پذیرفته باشم و خوشبختانه به همه‌ی تعهداتم در برابر این بزرگواران (معمولاً زودتر از زمان مقرر) عمل کردم.

در مدت پژوهش، مؤلفان محترم برای همگامی با دیگر پژوهشگران گروه، نتایج پژوهش‌های خود را مرحله‌به‌مرحله گزارش می‌کردند و برای هماهنگی و هدایت مسیر تحقیقات نشست‌های گوناگون برگزار می‌شد؛ همچنین برای سرعت بخشیدن و سامان دادن به بخشی از کار، به‌ویژه در پژوهش مربوط به فرهنگ مردم شیراز در سده‌ی هفتم و هشتم و آثار سعدی و حافظ، برنامه‌نویسی و تولید یک نرم‌افزار به آقای دکتر احسان رئیسی (عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان) سفارش داده شد. این نرم‌افزار نیز پس از چندین جلسه گفت‌وگو

تهیه شد و گروه پژوهشی فرهنگ مردم شیراز کار خود را در قالب همین نرم افزار سامان دادند.

در میانه های کار بود که متوجه شدم طرح ساخت سریال، از پیشنهادهای آقای سید تقی سهرابی، مدیر صدا و سیمای مرکز فارس به بنیاد یاد شده بوده است؛ از همین رو در پیوند با چگونگی این طرح و آینده ی آن چندین نشست گفت و گو نیز با ایشان برگزار شد.

پس از پایان یافتن تحقیقات، گزارش همه ی پژوهش ها که در قالب کتاب تهیه شده بود، بررسی و برای تکمیل کار و ارزیابی به داوران متخصص سپرده شد؛ سپس مؤلفان محترم، متن ها را بر پایه ی پیشنهادهای اصلاحی داوران بازخوانی و اصلاح کردند. کتاب ها برای ویرایش و هم سان سازی به گروه ویراستاری گنجینه (زیر نظر خانم الهام خواست خدایی) سپرده شد تا برای انتشار آماده شود. گروه ویراستاری بر پایه ی شیوه نامه، کتاب ها را ویرایش کردند؛ اما در مواردی اندک نیز به خواست مؤلفان که هم سان با شیوه نامه نبود، گردن نهادند.

امروز که این پژوهش ارزنده سامان یافته و با همه ی دشواری ها و فراز و فرودهایش، که بهتراست بدان نپردازم!، به پایان رسیده است، بسیار خوشبخت و خرسندم که با تلاشی دوساله مجموعه ای از آثار ارزشمند، همچون دانشنامه ای کاربردی، فراهم آمده و در اختیار خوانندگان و خواهندگان آن قرار گرفته است. این مجموعه ی ارزشمند که اکنون با نام «دو سده سخنوری» انتشار می یابد، برگ زرین دیگری ست که بر کارنامه ی فرهنگی و علمی مردم شیراز و کرمان افزوده می شود.

در پایان از آقای مهدی حسینی که پیشنهاد نخستین را دادند و از آقای مجید شمس الدین، مدیر محترم نشر خاموش، که در مراحل فرجامین (مرحله ی ویراستاری) از این مجموعه با خبر شدند و با اشتیاق به انتشار آن همت گماشتند، سپاس گزارم و خود را وام دار همه ی بزرگوارانی می دانم که از آغاز تا انجام این کار، به شیوه های گوناگون همکاری و دستگیری کرده اند.

اگر یادکرد نام همه‌ی آن‌ها ممکن نباشد، از یادکرد سپاس‌انگیز نام این عزیزان که در جایگاه‌های مختلف (مؤلف، داور، مشاور، ویراستار، صفحه‌آرا و...) همراهی کرده‌اند، ناگزیریم؛

خانم‌ها: سحر پورمهدی‌زاده، دکتر صدیقه جابری، مهناز جوکاری، دکتر فهیمه حیدری، الهام خواست‌خدایی، صبا دباغ‌منش، دکتر منیژه عبداللہی، دکتر نازنین غفاری، دکتر مدینه کرمی، دکتر فرح نیازکار، دکتر انسیه هاشمی و به‌ویژه دکتر فرزانه معینی که با همدلی همیشگی و همراهی ستودنی خود، هماهنگ‌کننده و سامان‌دهنده‌ی بسیاری از امور بودند.

و آقایان: دکتر ابراهیم اکبری، دکتر نصرالله امامی، دکتر حسن باستانی راد، دکتر جواد بشری، دکتر محمدصادق بصیری، منصور پایمرد، دکتر هادی پیروزان، دکتر محمد جعفری قنواتی، دکتر مجتبی خلیفه، دکتر اصغر دادبه، دکتر حسن ذوالفقاری، دکتر احسان رئیسی، دکتر جمشید روستا، ایرج زبردست، سید تقی سهرابی، دکتر محمدرضا صرفی، دکتر مهدی فاموری، دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، علی قادری، دکتر محمدحسین کرمی، دکتر کورش کمالی سروستانی، مهندس حسن محبوب فریمانی، دکتر محمود مدبری، سید محمدحسن نبوی‌زاده، دکتر اکبر نحوی، دکتر مصطفی ندیم، محمد نظری، مجید نیک‌پور و مسعود هوشیاری.

کاووس حسن‌لی

تابستان ۱۳۹۸ - دانشگاه شیراز

مقدمه‌ی سرپرست گروه فرهنگ مردم شیراز

فرهنگ مردم شیراز در دوره‌ی سعدی و حافظ، از موضوع‌های یازده‌گانه‌ای است که در طرح بزرگ «خورشیدهای سه‌گانه» به انجام رسیده است. در این طرح بزرگ، قرار است زندگی و روزگار سعدی، خواجو و حافظ با ساخت مجموعه‌ای نمایشی به تصویر کشیده شود؛ بنابراین ضرورت دارد در پژوهشی مستقل و مستند آنچه در پیوند با آداب و رسوم و باورها، پوشش، غذاها، شغل‌ها و موضوع‌های دیگر فرهنگ مردم در دو سده‌ی هفتم و هشتم هجری در شیراز وجود داشته و دانستن آن برای فیلم‌نامه‌نویس و کارگردان و سازندگان مجموعه لازم است، فراهم آید.

برای بررسی عناصر فرهنگ مردم شیراز در سده‌های هفتم و هشتم هجری ابتدا گروهی چهارنفره تشکیل و طرح اولیه‌ی پژوهش با پیشنهاد و راهنمایی آقای دکتر حسن‌لی تهیه شد. در این طرح، موضوع‌های کلی تعیین و به صورت جزئی‌نگارانه دسته‌بندی گردید و هریک از اعضا، مطالعه‌ی منابع و تألیف موضوع‌هایی را به عهده گرفتند. شیوه‌نامه‌ای برای نگارش متن تنظیم و منابع

پژوهش مشخص شد. باتوجه به تنگنای زمانی انجام این پژوهش،^۱ منابعی که مهم‌تر به نظر می‌رسید، شناسایی و مطالعه و فیش‌برداری آن‌ها آغاز گردید. آثار سعدی^۲ و دیوان حافظ در جایگاه اصلی‌ترین منابع به دقت بازخوانی و عناصر فرهنگ مردم در آن‌ها بازیابی شد. برای موضوع خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها، دیوان بسحاق اطعمه و برای پارچه و پوشاک دیوان البسه‌ی نظام قاری از منابع اختصاصی تعیین شد. سفرنامه‌ی ابن بطوطه، فارس‌نامه‌ی ابن بلخی، شیرازنامه، هزار مزار و کلیات عبید زاکانی نیز منابع عمومی گزینش مدخل‌ها در این پژوهش قرار گرفت. برای تألیف مقاله‌ها به آثار تخصصی در زمینه‌ی پارچه و پوشاک، موسیقی و... همچنین مراجع معتبر به‌ویژه دانشنامه‌ها از جمله دانشنامه‌ی فرهنگ مردم ایران، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی و... مراجعه شد.^۳ در کنار این منابع، مقاله‌هایی که به تکمیل پژوهش کمک می‌کردند نیز فیش‌برداری شدند. باتوجه به اجرای گروهی این طرح و گستردگی و گوناگونی عناصر فرهنگ مردم، برای سامان‌دهی فیش‌ها و مدیریت پژوهش، طراحی و تولید سامانه‌ای ویژه و تحت وب به آقای دکتر احسان ریسی^۴ سفارش داده شد. هم‌زمان با مطالعه‌ی منابع، فیش‌ها در سامانه ثبت شد که اگرچه تنظیم فیش‌ها و دسترسی اعضای گروه را به همه‌ی فیش‌های تحقیق میسر می‌کرد، دشواری‌ها و موانعی نیز بر سر راه می‌گذاشت که بیش از هرچیز زمان را از گروه می‌ربود؛ اما خوشبختانه با همکاری اعضای گروه و همت و همراهی تیم طراح سامانه نیازها برطرف شد و تجربه‌ی انجام پژوهشی بزرگ با استفاده از نرم‌افزاری ویژه رقم خورد. در مرحله‌ی سوم، محتوای نزدیک به هفت هزار فیش، در قالب مقاله‌های جداگانه برای حدود هزار و هفتصد مدخل گزارش‌گیری و تدوین شد. اکنون حاصل این پژوهش گسترده در پنج فصل پیش روی خوانندگان است:

۱. حدود یک سال

۲. گلستان، بوستان، غزلیات و قصاید

۳. همگی این منابع در پایان کتاب معرفی شده‌اند.

۴. عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان

فصل نخست، به معرفی اسباب زندگی و لوازم آشپزی، خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها اختصاص یافته است. در بخشی جداگانه، اسباب، اصطلاحات و آداب باده‌نوشی از آثار سعدی و حافظ بازایی و به منزله‌ی گوشه‌ای از فرهنگ مردم شیراز در قرن هفتم و هشتم هجری تدوین شده است. در این بخش و بخش‌های دیگر این کتاب، واژه‌هایی نیز که روشن و بی‌نیاز از تعریف بوده‌اند، برای حفظ یکدستی متن، با استفاده از لغت‌نامه‌ی دهخدا و فرهنگ بزرگ سخن، تعریف شده‌اند. آوانگاری مدخل‌هایی که واژه هستند در مقابل آن‌ها آمده است اما مدخل‌هایی که عبارت و ترکیب وصفی یا اضافی هستند، آوانگاری نشده است.

بخش خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها بر اساس کلیات بسحاق اطعمه‌ی شیرازی، به تصحیح و توضیح منصور رستگار فسایی تنظیم شده است. همه‌ی خوردنی‌ها و نوشیدنی‌های آثار سعدی و حافظ و دیگر منابع این پژوهش نیز به این بخش افزوده شد. مدخل‌های این بخش شامل انواع غذاها، شیرینی‌ها، آش‌ها، نان‌ها، آجیل‌ها، چاشنی‌ها، نوشیدنی‌ها، میوه و سبزیجات و اصطلاحات و آداب غذاخوردن است. مدخل‌های اسباب آشپزی و آشپزخانه نیز گردآوری شد که در تدوین نهایی در بخش نخست کتاب جای گرفت. دیوان بسحاق اطعمه با توجه به هم‌شهری و هم‌عصر بودن با حافظ، منبعی بسیار مفید برای معرفی خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها و لوازم و آداب غذاخوردن در دوره‌ی تعیین شده برای این پژوهش است. هرچند ارزش لغت‌نامه و تصحیح و توضیحات ارزشمند دکتر رستگار فسایی بر کسی پوشیده نیست، در نوشتن این مقالات کوشیده شده تا حد امکان، توضیح و تبیین مناسب و کامل، بیشتر و دقیق‌تر از آنچه مصحح کلیات بسحاق یا دهخدا در لغت‌نامه آورده‌اند، ارائه شود و بعضی خطاها یا کاستی‌های آن‌ها رفع شود. همچنین بر اساس ابیاتی که شاعر از خوردنی خاصی آورده، تعریف و توضیحی دقیق‌تر و کامل‌تر از مواد، روش پخت و تهیه‌ی خوردنی‌های رایج آن عصر و اهمیت و جایگاه آن‌ها در شیراز و فارس به خواننده نشان داده شده است؛ برای نمونه،

غذایی چون «مزعفر» که پلوی مورد علاقه‌ی بسحاق و احتمالاً شیرازی‌ها بوده و روش پخت و مواد آن تا حدی شبیه به «ته‌چین» کنونی است و «بُغرا» و «بورک» که بیشتر، غذاهای اهل خراسان بوده اما در شیراز نیز استفاده می‌شده و در دیوان نیز رقیبی برای مزعفر به شمار آمده است. همچنین بعضی اصطلاحات و واژه‌هایی که در پیوند با خوردن و خوردنی‌ها استفاده می‌شده نیز بازیابی و توضیح داده شده است؛ برای نمونه «لوت‌زدن» و «لوت‌خوار» به معنی خوردن و اهمیت دادن به شکم از واژه‌هایی است که بسحاق استفاده کرده، یا «بغداد خراب» که کنایه از شکم گرسنه است یا «سفره‌پرداز» به معنی بسیارخوار که سفره را از خوراک‌ها خالی می‌کند.

در نخستین بخش از فصل دوم، انواع پارچه، تن‌پوش، سرپوش، پاپوش، روی‌پوش و اصطلاحات پارچه و پوشاک آمده است. دسته‌بندی دقیق پارچه و پوشاک در این بخش با بررسی منبع اصلی در دسترس که تنها مجموعه‌ی شعر و نثر اختصاص یافته به پوشاک است، یعنی *دیوان البسه‌ی نظام قاری* صورت گرفته است. نسخه‌ی کامل این دیوان به تصحیح رحیم طاهر در سال ۱۳۹۱ شمسی با عنوان *کلیات نظام قاری* به چاپ رسیده است. افزون بر این، با استفاده از تحقیقات معاصر درباره‌ی پوشاک سده‌های ششم تا نهم هجری، فهرستی گسترده و منظم و راهگشا از پارچه و پوشاک ایرانیان در این دوران سامان یافت. اصطلاحاتی در این فهرست وجود دارد که در فرهنگ‌های لغات نیامده و فقط در فهرست لغات *کلیات نظام قاری* به معنای اصلی آن‌ها، آن هم با توجه به متن دیوان نظام قاری، اشاره شده است. اصطلاحاتی نیز مانند «دو چشمک»^۱ نه تنها در فرهنگ‌های لغات نیامده‌اند، بلکه در فهرست لغات *کلیات نظام قاری* هم یافت نمی‌شوند و تنها بر اساس متن کتاب بازیابی و مفهوم آن‌ها روشن شده است. سیر تغییر و دگرگونی پارچه و پوشاک، در روزگار گذشته بسیار کند و تدریجی بوده است، به همین سبب

۱. این اصطلاح به معنی نوعی تعویذ است که بر طاقیه‌ی (کلاه) اطفال برای دفع چشم‌زخم می‌دوخته‌اند.

گاهی یک نوع تن پوش، طی چند قرن متوالی استفاده می شده است و تنها در برخی بخش های آن ممکن است تغییراتی به وجود آمده باشد. مدخل های این بخش، با توجه به پژوهش های معاصر، تقریباً دوران سلجوقیان تا تیموریان (قرن شش تا نه هجری) را در بر می گیرد. در بخش دوم این فصل، لوازم و شیوه های آرایش، انواع زیورآلات و عطرها معرفی شده است.

در فصل سوم اصطلاحات دیوانی و نظامی در دو بخش جداگانه فراهم آمده است. واژه ها و اصطلاحات دیوانی رایج در دو سده ی هفتم و هشتم هجری از منابع این پژوهش، به ویژه آثار سعدی و حافظ بازایی و با استفاده از دو منبع معتبر و ارزشمند در این زمینه توضیح داده شده است: *اصطلاحات دیوانی دوره ی غزنوی و سلجوقی و سازمان اداری خوارزمشاهیان*. برای شناسایی اصطلاحات نظامی، نام سلاح ها و جنگ افزارها منبعی مستقل مانند دیوان اطعمه یا دیوان البسه در دست نیست و تنوع و دگرگونی سلاح ها و شیوه های جنگی در گذر زمان، تدریجی و کند صورت گرفته است؛ ازین رو کتاب *آداب الحرب و الشجاعة*، که فخرمدبر درباره ی انواع سلاح ها، شیوه ی فرماندهی لشکر و فرهنگ و دانش جنگاوری در قرن ششم نوشته است، مبنای پژوهش قرارگرفت. شواهدی برای سلاح ها و اصطلاحات نظامی از *نقشه المصنوعه* نیز افزوده شد تا بخش نظامی این پژوهش تا حد ممکن کامل باشد.

در بخش نخست از فصل چهارم، فهرستی از اصطلاحات و باورهای پزشکی، بیماری ها و داروها که در منابع این پژوهش به ویژه آثار سعدی و حافظ یاد شده، آمده است. کتاب *طبیبانه های حافظ* در تألیف این بخش بسیار سودمند و راهگشا بود. در بخش دوم این فصل، اصطلاحات و سازهای موسیقی برشمرده شده است. مدخل ها و گاه شواهد این بخش از کتاب، از دو منبع اصلی در زمینه ی موسیقی، به دست آمده است. مدخل هایی از منابع دیگر نیز در این بخش موجود است، به ویژه از *دیوان حافظ* که پیوندی

ناگسستگی با موسیقی دارد و بسیاری از مقالات این بخش، براساس واژه‌های موسیقایی یادشده در دیوان حافظ تنظیم شده است. نخستین منبع تخصصی موسیقی، کنزالتحف، از آثار فارسی تخصصی در علم موسیقی است و نویسنده در عین سادگی بیان، از زیبایی‌های ادبی و شعرهای فارسی و عربی نیز در تألیف خود بهره جسته است. در این اثر که در نیمه‌ی دوم سده‌ی هشتم هجری به نگارش درآمده است، علاوه بر معرفی سازها و ارانه‌ی تصاویری از آن‌ها، شیوه‌ی ساخت بسیاری از سازها، و مواد و مصالح به کاررفته در آن‌ها نیز توضیح داده شده که راهنمای مناسبی برای سازندگان ساز است. این کتاب، با وجود اختصار، دربردارنده‌ی مهم‌ترین مباحث موسیقی قدیم است. در کنزالتحف با نام‌های تازه‌ای هم چون «دلارام»، «خانه‌پرداز»، «عاشق‌نواز»، «معشوق‌فریب»، «طرب‌افزای» و «مستانه» روبه‌رو می‌شویم که نام گوشه‌هایی موسیقایی هستند، اما در موسیقی امروزی نامی از آن‌ها نیست؛ برای نمونه، تنها «مستانه» در بیتی از حافظ یاد شده که منابع حافظ‌پژوهی نیز به توضیح این اصطلاح در کنزالتحف اشاره نکرده‌اند: مزدگانی بده ای دل که دگر مطرب عشق / راه مستانه زد و چاره‌ی مخموری کرد.

اثر دیگری که منبع اصلی موسیقی در نظر گرفته شد، مقاصدالاحان، نوشته‌ی عبدالقادر مراغی، از بزرگ‌ترین موسیقی‌دان‌های تاریخ موسیقی ایران در سده‌ی هشتم و نهم هجری است. مقاصدالاحان به گفته‌ی فارمر، پس از جامع‌الاحان مهم‌ترین اثر مراغی و یکی از منابع اصیل در زمینه‌ی موسیقی علمی است. از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این کتاب، آوردن نام بسیاری از سازهای قدیمی است که امروزه با بسیاری از آن‌ها آشنایی چندانی وجود ندارد. نویسنده اشاره‌ای به نام و ترکیب سازها می‌کند و نوع آن‌ها را اعم از «ذوات‌الآوتار» و «ذوات‌النفع» و... نشان می‌دهد و به شهرهایی اشاره می‌کند که بعضی از این سازها در آنجا استفاده می‌شوند.

در بخش موسیقی، علاوه بر مقاله‌هایی درباره‌ی معرفی انواع سازهای زهی-زخمه‌ای، زهی‌آرشه‌ای، کوبه‌ای و بادی، روش ساخت و توضیح شکل

ظاهری آن‌ها، اصطلاحات موسیقی شامل گوشه‌ها، نغمه‌ها، دستگاه‌ها و مقام‌های موسیقی قدیم و نیز برخی اجزا و وابسته‌های سازها چون «زخمه» یا «مضراب»، «کمانچه» یا «کمانک» (آرشه) و اصطلاحاتی چون «قول»، «غزل»، «راه زدن» و... معرفی شده است. برای تألیف مقاله‌های این بخش از کتاب‌های حافظ و موسیقی و فرهنگ جامع موسیقی ایرانی نیز استفاده شده است.

فهرست و توضیح آیین‌ها و باورهای عامه که در منابع این پژوهش به‌ویژه آثار سعدی و حافظ بازتابیده، بخش نخست آخرین فصل این کتاب است. برخی از این آیین‌ها و باورها پیش از این دو سده رواج داشته و هنوز تا دوری معاصر رایج است. در این بخش، مدخل‌هایی موجود است که پیش‌تر دیگران شرح و توضیح داده‌اند که با ذکر منبع آمده است. بعضی از آن‌ها را پیش از این تنها بر اساس غزل‌های حافظ توضیح داده‌اند اما در این بخش، یادکرد شواهدی از سخن سعدی، به تکمیل و توضیح دقیق‌تر این مدخل‌ها انجامیده است. توضیح‌ها و نکته‌های تازه‌ای هم در این بخش موجود است که با درنگ در متن آثار سعدی و حافظ یا با استفاده از منابع جدیدتر نوشته شده است؛ مانند توضیحات مدخل میرنوروزی، افسون‌دمیدن و... مدخل‌هایی مانند دادخواهی، مجازات، مرگ و سوگ و... نیز با استناد به منابع این پژوهش گوشه‌هایی از فرهنگ مردم شیراز را در سده‌های هفتم و هشتم بازمی‌نمایند. در بخش پایانی، شغل‌های بازایی شده در منابع این پژوهش فراهم آمده است. شغل‌های دیوانی، شغل‌های مربوط به موسیقی مانند مغنی، مطرب و... و شغل‌های مربوط به بخش پارچه و پوشاک مانند گازر، منسوج‌باف و... نیز در این بخش آمده است.

نمایه‌ی موضوعی در پایان کتاب، برای جست‌وجوی آسان‌تر و دستیابی سریع‌تر به مدخل‌ها فراهم شده است.

باتوجه به اینکه آثار سعدی و حافظ، منابع اصلی این پژوهش هستند، شواهدی که از آنها نقل شده، برجسته (Bold) آمده تا مشخص‌تر باشد.

در کنار دوستان عزیز، خانم‌ها دکتر مدینه کرمی و دکتر انسیه هاشمی قلاتی و آقای دکتر ابراهیم اکبری که سهمی آشکار و نقشی بسزا در انجام این پژوهش داشتند، همراهی و همدلی بزرگوارانی دیگر نیز شایسته‌ی یاد و سپاس است:

استاد نامدار و نواندیش جناب آقای دکتر کاووس حسن‌لی که این پژوهش در پرتو دانش و سایه‌ی مهرایشان سامان یافته است. طرح اولیه‌ی پژوهش، که تازگی و گستردگی ویژه دارد، پیشنهاد ایشان بود. در بیشتر نشست‌های هم‌اندیشی اعضای گروه همراهان بودند و راهنمایی‌های خردمندانه‌شان گره‌های بسیاری را گشود.

استاد ارجمند و دانشور جناب آقای دکتر اکبر نحوی که ما را برای شناسایی و دست‌یافتن به منابع معتبر و سودمند یاری کردند.

جناب آقای دکتر احسان ریسی که سامانه‌ی ثبت و مدیریت فیش‌های این تحقیق با ایده‌ی هوشمندانه‌ی ایشان طراحی شده است.

جناب آقای مهندس حسن محبوب فریمانی که نیازهای فنی سامانه‌ی یادشده را با شکیبایی و گشاده‌رویی برطرف کردند.

سرپرست گروه

فرزانه معینی